

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALININ SOVET DÖVRÜ TƏDQIQATI

Solmaz RÜSTƏMOVA-TOHIDI

Hamlet İSAXANLI

(Xəzər Universitəsi, Azərbaycan)

XX əsr Azərbaycan və Şərq mətbuatı tarixində “Molla Nəsrəddin” jurnalı xüsusi yer tutur. Bu jurnal sadəcə mətbuat orqanı olmayıb, bütöv bir progressiv ictimai-ədəbi cərəyanın əsasını qoyub. Mahiyyət etibarilə “realizm” kimi xarakterizə olunan bu müstəqil və orijinal cərəyan haqlı olaraq jurnalın adı ilə “mollanəsrəddinçilik” adlandırılıb və XX əsrin birinci rübündə bütün müsəlman Şərqi böyük rezonans doğurub. Təsadüfi deyil ki, jurnal nəşr olunmağa başladığı ilk vaxtlardan – 1906-cı ildən öz dövrünün ziyalı və alimlərinin diqqətini cəlb etmiş, Azərbaycan ictimai fikrinin və jurnalistikasının ən görkəmli nümayəndələri – Ə. Hüseynzadə, Ü. Hacıbəyov, F. Köçərli və b. jurnalın ideya istiqaməti, stilistikası və dili haqqında müsbət fikirlər söyləmişlər. Lakin “Molla Nəsrəddin” jurnalının ciddi elmi tədqiqi Sovet dövründə başlamışdır. İstər jurnalın redaktoru Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi fəaliyyəti, istərsə jurnalın nəşri tarixi Azərbaycan Sovet ədəbiyyatşünaslıq elmində ən çox tədqiq edilən mövzu olmuşdur. Belə ki, C. Məmmədquluzadənin 100 illiyi münasibətilə buraxılan bibliografiyadan¹ məlum olur ki, artıq 1966-cı ilə qədər bu mövzuya Azərbaycanda 1000-dən artıq kitab və məqalə həsr olunmuşdur. O vaxtdan keçən 30 ildən artıq müddətdə bu sahədə tədqiqatların daha da artdığı, həmçinin “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinin 25, 50, 60, 70, 80, 90 illiyi ilə bağlı qeyd olunan yubiley tarixləri qarşısında xüsusilə çox saylı araşdırmalar və məqalələr yazıldığı nəzərə alınarsa, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və “mollanəsrəddinçilik” cərəyanının Azərbaycan Sovet elmində kifayət qədər diqqətə layiq görüldüyünü söyləmək olar. Şübhəsiz ki, burada jurnalın öz həqiqi dəyəri ilə yanaşı, onun 17-ci il oktyabr inqilabından əvvəlki fəaliyyətinin və ideya istiqamətinin kommunist ideologiyası nəzərindən müsbət qiymətləndirilməsi və xüsusilə Sovet dövründə 10 il nəşr olunması faktoru da nəzərə alınmalıdır. Belə ki, “çar jandarmlarına, mülkədarlara, kapitalistlərə... nökrəçilik etməyən, ... tam mənası ilə istiqlal yolu təqib edərək milli azadlıq uğrunda mübarizə edən” və ən başlıcası, “fəhlə və kəndlilərin dostu olan”² “Molla Nəsrəddin” təbii ki, fəhlə və kəndli hökuməti kimi qurulan Sovet Azərbaycanının rəsmi dairələri tərəfindən nəinki qəbul edilmiş, hətta jurnalın və onun redaktorunun son dərəcə böyük və dərin nüfuzundan yeni cəmiyyət quruculuğunda istifadə etmək üçün əməli tədbirlər görülmüşdür. məhz bu tədbirlər nəticəsində “Molla Nəsrəddin” daha “...on il fəhlə və kəndlilər hökumətini müdafiə etmiş, ona öz satirası və karikaturaları ilə yardım göstərmişdir”.³ Təsadüfi deyil ki, Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən C. Məmmədquluzadənin ədəbi yaradıcılığına və “Molla Nəsrəddin” jurnalına Azərbaycanın ictimai və ədəbi dairələrində çox böyük maraq və diqqət olmuş, 30-cu illərdən başlayaraq

isə bu maraq və diqqət artıq elmi tədqiqatlar Şəklində ifadə olunmağa başlamışdır. Burada əvvəlcədən qeyd edilmişdir ki, tədqiqat dövrünün ilk onilliklərində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi tam müstəqil Şəkildə deyil, C. Məmmədquluzadənin ədəbi yaradıcılığının tərkib hissəsi kimi öyrənilmiş və jurnala da Azərbaycan ictimai fikir və mətbuatı tarixində rolu baxımından deyil, daha çox C. Məmmədquluzadənin ictimai-siyasi, ateist və ədəbi görüşləri nəzərindən qiymətlər verilmişdir. Burada nəzərə alınmalıdır ki, Sovetləşdikdən sonra Azərbaycan ictimai fikir tarixində də yeni mərhələ başlamış, klassik ədəbiyyata münasibət kökündən dəyişmişdi. 20-ci illərdə bütün Sovet məkanında olduğu kimi, Azərbaycanda da “proletkulçuluq” (proletar mədəniyyəti) və “vulqar sosializm” adlanan cərəyanın tərəfdarları ədəbiyyat və mədəniyyətin ümumbəşəri mahiyyətini təhrif edərək, ancaq proletar sinfinin mədəniyyətini qəbul edirdilər. Bu baxımdan, C. Məmmədquluzadənin ədəbi yaradıcılığı da ikili mövqedən qiymətləndirilir, bir tərəfdən onun “fəhlə və kəndli sinfinin dostu” olduğu qəbul edilsə də, yazıcının inqilabdan əvvəlki əsərləri, xüsusən pyesləri 20-ci illərin məhdud nəzəriyyələri mövqeyindən qiymətləndirilir, müəllifin ünvanına ədalətsiz kəskin tənqidi fikirlər söylənilirdi. Bolşeviklər partiyasının 1932-ci ilin aprelində “Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması” haqqında qəbul etdiyi qərardan sonra klassiklərə və o cümlədən, inqilabdan əvvəl işləyib-yaradan qocaman yazıçılara münasibət dəyişir, ayrı-ayrı yazıçıların və o cümlədən, C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığı diqqətlə, elmi Şəkildə araşdırılmağa başlanır. 30-cu illərdə C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığına müraciət edən tədqiqatçılar arasında ən əvvəl o dövrün tanınmış ədəbiyyatşünas alim və tənqidçisi Əli Nazim qeyd edilməlidir. C. Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqda həmin dövr ən maraqlı elmi təhlilin və araşdırmaların müəllifi olan Ə. Nazim yazıcının yaradıcılığını üç dövrə: 1890-1905, 1905-1922 və 1922-32-ci illərə bölür və C. Məmmədquluzadənin istər yazıçı kimi, istər “Molla Nəsrəddin” jurnalındaki fəaliyyətinin maraqlı xarakteristikasını verir. Ə. Nazimin jurnalın Sovet dövrü haqda fikirləri xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Zənnimcə, bütün sonrakı onilliklərdə “Molla Nəsrəddin”-in Sovet dövrü fəaliyyəti haqda yazan müəlliflərin heç biri, daha geniş tədqiqatlar aparmaqlarına baxmayaraq, Ə. Nazim qədər orijinal və ümumiləşdirici fikirlər söyləməmişlər. Sovet dövrünü C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığı və molla-nəsrəddinçilik cərəyanı üçün əvvəlki iki dövrdən daha yüksək və daha mürəkkəb tələblər və vəzifələr dövrü kimi xarakterizə edən Ə. Nazimin fikrincə Azərbaycanın sovetləşməsindən əvvəl “Molla Nəsrəddin” cərəyanı dövrün tərəqqipərvər, inqilabçı ictimai fikrini (burjua-demokratik inqilab və ideallar uğrunda mübarizə və s.) ifadə edir və məhz bu nəzərdən “mütəşəkkil bir cərəyan idisə”,⁴ Sovet dövründə artıq ayrıca “Molla Nəsrəddin” cərəyanından danışmaq düzgün deyildir. “Çünki nə köhnə qüvvələr öz köhnə fəallıqlarını mühafizə etmişlər, nə də yenilər “Molla Nəsrəddin” cərəyanının çərçivəsinə sığa bilməmişlər”.⁵ İctimai-ədəbi mühitin

tamamilə dəyişməsi, yeni faktorların təsiri altında yeniləşməsi və sinfi mübarizədən irəli gələn yeni vəzifələr təbii ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalına və bu jurnalın təmsil etdiyi cərəyana təsir etməyə bilməzdi. "Xalqçılıq cərəyanı isə getdikcə daha artıq zəifləyir. Çünki ən böyük mütəmüllü olan Sabiri və Qəmküsarı itirir; "Molla Nəsrəddin" jurnalı əsgir təravətini qeyb edir, ortada yalnız bəzi qüvvələr oynayır.⁶

Ə. Nazimin fikrincə, C. Məmmədquluzadənin özünün inqilabdan sonra keçirdiyi ideya-fikir dəyişmələri və inkişafı onun yaradıcılığında müəyyən təzadlar və uyğunsuzluqların təzahür etməsinə səbəb olmuşdur.

"Molla Nəsrəddin" realizminin əsas mahiyyətini "tənqidi realizm" kimi təyin edən tədqiqatçının fikrincə əvvəlki dövrlərdə bu realizmin ən qüvvətli cəhəti ondan ibarət idi ki, Molla Nəsrəddinin tənqid etdiyi mühit, qüvvələr, siniflər və ideyalar öz-özlüyündə, mahiyyət etibarilə gülünc idilər və bunları satira ilə ifşa, rədd və inkar etməklə jurnal tərəqqi və mədəniyyət yolunu təmizləyir, din, xürafat və mövhumatın aradan qaldırılmasına xidmət edirdi. Sovet dövründə artıq obyektiv reallıq dəyişir, onun xarakterini "qalib gələn tarixi obyektiv müsbət qüvvələr, fəhlə sinfi və onun inqilabi mübarizəsi" təyin edir.⁷ Ə. Nazimin fikrincə yeni dövrün bu cəhətlərini C. Məmmədquluzadə jurnalda yalnız qismən əks etdirmiş, öz bədii əsərlərində isə qətiyyənlə göstərə bilməmişdir ki, bu da "onun realizminin tarixi və sinfi məhdudluğundan doğurdu". Burada tədqiqatçı "Molla Nəsrəddin" cərəyanına xas olan ən maraqlı bir cəhəti vurğulayır: "tənqid etdiyi zaman bu realizm və satira qüvvətli idi. Lakin müsbət yaradıcılıq... Sovet dövründə bu realizmin işi deyildi". Bu realizm və satira "həyat necədir və necə olmalıdır" sualına cavab verirdi. İnkər və rədd olunan həyatı hansı həyatla əvəz etmək sualına isə cavab verə bilmirdi".⁸

"Molla Nəsrəddin" cərəyanının bütün təhlilindən Ə. Nazim belə bir nəticəyə gəlir ki, "Molla Nəsrəddin" gülüşü sovet dövründə müəyyən dərəcədə öz kəskinliyini itirmiş və sovet satirasına çevrilə bilməmişdir".⁹ "...buna onun qocalığı da mane olurdu".¹⁰ Bununla belə müəllif "Molla Nəsrəddin" jurnalının Sovet quruluşunun bütün mərhələlərində "Sovet hökumətinin ən yaxın dostu və yardımçısı" olduğunu xüsusi vurğulayır.¹¹

Ə. Nazimin bu məqaləsinin C. Məmmədquluzadənin 1936-cı ildə latın əlifbası ilə çap olunan ikicildliyi üçün müqəddimə kimi yazıldığı nəzərə alınarsa, müəllifin son dərəcə mürəkkəb olan o dövrdə "Molla Nəsrəddin" jurnalının ümumi istiqamətini mükəmməl təhlil etmək və obyektiv qiymət vermək cəhdi xüsusi qeyd olunmalıdır. Bəlkə də bu səbəbdən həmin məqalənin taleyi öz müəllifinin taleyi kimi çox acınacaqlı olmuşdur. Stalin repressiyalarının artıq güc topladığı həmin dövrdə Ə. Nazimin bu məqaləsi gözlənilmədən birinci cilddən çıxarılmış, müəllifin özü 1937-ci ildə "xalq düşməni" kimi həbs edilmiş və 1941-ci ildə həbsxanada 35 yaşında vəfat etmişdir. C. Məmmədquluzadə yaradıcılığı və "Molla Nəsrəddin" jurnalı haqda yazılan tədqiqatlar arasında həcmində baxmayaraq indi də ən səmərəli əsər sayılan həmin məqalə isə ilk dəfə yalnız 1966-cı ildə C.

Məmmədquluzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə nəşr olunmuşdur.

C. Məmmədquluzadənin 1928-ci ildə nəşr olunmuş "Bəlkə də qayıtdılar" kitabına yazdığı giriş məqaləsində tanınmış tənqidçi-ədəbiyyatşünas Hənəfi Zeynallı "Molla Nəsrəddin" jurnalının Sovet dövrü barədə maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. Müəllif o dövrdə ən çox mübahisə doğuran bir məsələyə - "Molla Nəsrəddin" jurnalının dili məsələsinə toxunmuş, onun canlı calq dilindən qaynaqlandığını müsbət hadisə kimi qiymətləndirmişdir. O, eyni zamanda xüsusi əsaslandırmağa ehtiyac duymadan qeyd edir ki, "...lakin Cəlil Məmmədquluzadənin dili bugünkü Azərbaycan ədəbi dili üçün girə biləcək qüvvətdə də deyildir".¹² Müəllif, əsas səbəb olaraq, C. Məmmədquluzadənin "bugünkü ədəbi dili qondarma "Osmanlıdan götürmə" dili kimi görməsi"ni göstərir. Eyni fikir həmin dövr mətbuatında dəfələrlə müzakirəyə çıxarılmış, müxtəlif müəlliflər tərəfindən "Molla Nəsrəddin" in zəif cəhəti kimi vurğulanmışdır. Əli Vəliyev tərəfindən yazılan "Molla Nəsrəddinin diri bərbaddır" kimi tənqidlə C. Məmmədquluzadə tam barışmasa da, cavab məqaləsində nöqsanların olduğunu etiraf etmişdir.¹³

H. Zeynallı C. Məmmədquluzadənin "cəmiyyət işlərindəki məharətini ən birinci və misilsiz olan "Molla Nəsrəddin" jurnalının meydana çıxmasında" görmüşdür.¹⁴ "Molla Nəsrəddin" in müstəqil nəşr olduğunu qeyd etməklə yanaşı "bugünkü Şura hökumətinə də özünü dost göstərdiyini" xatırladır. Ona görə "Molla Nəsrəddin" zamanın ruhunu anlamış, düşüncəsini bələlmişdir".¹⁵ Maraqlı haldır ki, H.Zeynallı "Molla Nəsrəddin" jurnalını o dövrdə və sonrakı onilliklərdə mətbuatda özünə yer tapan sinif düşüncəsi ilə izah etməyə çalışmış, "iş başında kim olursa olsun, hansı sinifdə bulunursa-bulunsun, Mollanın arzu etdiyi səadəti meydana gətirənlərə daim dost olacaqdır".¹⁶

30-cu illərdə formalaşan totalitar-repressiya rejiminin doğurduğu sərt kommunist ideologiyası C. Məmmədquluzadə və "Molla Nəsrəddin" jurnalının bütün sonrakı tədqiqatlarının xarakterini müəyyən etmişdir. 30-40-cı illərdə həmin mövzularda yazılan əsərlərin həmin ideologiyasının məhdud çərçivəsindən kənara çıxmadığı xüsusilə aydın nəzərə çarpır. Belə əsərlər arasında Azərbaycanın görkəmli yazıçısı və ədəbiyyatşünası Mirzə İbrahimovun 1939-cu ildə dərc olunmuş "Böyük demokrat" monoqrafiyası qeyd olunmalıdır. Bu əsərdə M. İbrahimov da bilavasitə "Molla Nəsrəddin" jurnalını deyil, C. Məmmədquluzadənin publisistik fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq demokratik ideyaları yetirən qaynaqları araşdırır. "Molla Nəsrəddin" in nəşrini Azərbaycan və Zaqafqaziyanın ictimai həyatında böyük bir hadisə adlandıran M. İbrahimov jurnalın Azərbaycan ədəbiyyatında birinci olaraq "satirik xarakter daşıyan jurnalistika məktəbi yaratdığını"¹⁷ qeyd edir. həmin əsərin təkmilləşdirilmiş şəkildə 1957-ci ildə buraxılmış ikinci nəşrində "Molla Nəsrəddin" in Sovet dövrü tarixinə cəmi bir neçə səhifə həsr edilərək çox ümumi mülahizələr yürüdüür. Maraqlıdır ki, Ə. Nazimdən fərqli olaraq, M. İbrahimov belə bir nəticəyə gəlir ki, C.

Məmmədquluzadə "sağlam gülüşü və satirası ilə sosializm, kommunizm ideallarına xidmət edir".¹⁸

40-cı illər Azərbaycanın ən tanınmış ədəbiyyatşünas-alimləri C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığı haqda onlarla məqalə və kitablar yazsalar da, onların arasında "Molla Nəsrəddin" jurnalına dair xüsusi tədqiqatlara təsadüf olunmur. "Molla Nəsrəddin" jurnalı xatırlanarkən, çox ümumi şəkildə jurnalın inqilaba qədərki dövrü işıqlandırılır.¹⁹

1948-ci ildə Nazim Oxundov "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin tarixinə aid tədqiqatlar" aldı dissertasiya işi yazır ki, bu əsəri bilavasitə jurnalın tarixinə həsr edilmiş ilk tədqiqat əsəri hesab etmək olar. müəllif həmin dissertasiyanı on ildən sonra "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri tarixi" adı ilə ayrıca kitab nəşklində nəşr etdirir.²⁰ Bu kitabın beşinci fəslində "Molla Nəsrəddin" in Sovet dövrü fəaliyyətindən bəhs edilir. Yüksək pafosla yazılmış bu fəsildə N. Axundov jurnalın Sovet dövrü nəşrlərində toxunduğu əsas mövzuları nəzərdən keçirərək, hər vəchlə "Molla Nəsrəddin" in yeni, sosializm quruluşunu tərənnüm etdiyi, bu quruluşun təntənəsi uğrunda mübarizə apardığı və "bu mübarizədə Sovet hakimiyyətinə" arxalandığını təsdiq etməyə çalışır. Bu cəhdən N. Axundovun tədqiqatı təsviri və səthi xarakter daşıyır. Məsələn, jurnalda 1923-25-ci illər İrana dair dərc olunmuş bir neçə mühüm felyetondan bəhs edərəkən, həmin yazıların yalnız məzmununu nəql etməklə kifayətlənən müəllif, həmin dövr "Molla Nəsrəddin" in İran mövzusunda çıxışlarının Sovet dövlətinin ən yüksək dairələrində narazılıq doğurduğu və bu hadisənin o dövrün mətbuatında geniş işıqlandırıldığı kimi faktlar ümumiyyətlə xatırlatmır. Halbuki, bu əhvalat "Molla Nəsrəddin" in Sovet dövrü nəşri üçün ən diqqətəlayiq momentlərdən biridir. Bütün fəaliyyət boyu olduğu kimi, "Molla Nəsrəddin" Sovet hakimiyyəti illərində də qonşu İranda baş verən bütün mühüm siyasi-ictimai hadisələrə çox fəal münasibət bildirirdi. "İrandan bəhs etmək "azarı" yalnız "Molla Nəsrəddin" də deyildi, bəlkə belə azar bütün Azərbaycan ruhunda vardı. Belə bir xəstəlik M. F. Axundovdan başlayıb, indiyə qədər gələn Şair və ədiblərimizin hamısında vardır. Bu cəhətdən Molla eyibsizdir.²¹

Rza Şah Pəhləvinin İranda Şahlıq taxtına yiyələnməsi və idarə üsulu ilə bağlı jurnalın dərc etdiyi bir sıra tənqidi-satirik felyetonlar və karikaturalar İranda çox məşhur olan bu jurnalı diqqətlə izləyən Şah hökuməti tərəfindən böyük narazılıqla qarşılanır və bu, rəsmi şəkildə SSRI Xalq Xarici İşlər Komissarlığına bildirilir.

Rəsmi Moskva İran Şahının bu etirazlarını Azərbaycan hökumətinə çatdırır. Az.Kom. (bolş.) Partiyası Rəyasət Heyəti 1926-cı il 26 aprel tarixdə bu məsələni müzakirə edərək xüsusi qərarla Az.K(b)P MK katibi Ə. Qarayevə tapşırır ki, "jurnalın redaktoru ilə danışıb jurnalın İran hökumətinə nisbətən, xüsusilə Rza Şaha qarşı tutduğu mövqeyi yumşaltsın".²²

Görünür, C. Məmmədquluzadə bu qərardan "lazımı" nəticə çıxarmır. Çünki jurnalın İran mövzusunda kəskin çıxışları davam edir və bir neçə aydan sonra artıq SSRI Xalq Xarici İşlər Komissarı G. V. Çiçerin özü rəsmi iclasların birində bu məsələyə toxunaraq "Molla Nəsrəddin" jurnalının

çıxışlarının SSRI-nin “Iranla dostluğunu pozmaq” cəhdi kimi qiymətləndirir. Burada Azərbaycan kommunist rəhbərliyinin həmin məsələyə münasibəti son dərəcə maraqlıdır. Belə ki, Azərbaycan rəhbərliyi kifayət qədər müstəqil mövqe tutaraq açıq-aydın jurnalı müdafiə edir. Az.K(b)P MK katibi Ruhulla Axundov Azərbaycan kommunist təşkilatının 1926-cı il dekabr ayında keçirilən XVI qurultayında etdiyi məruzədə bu məsələ ilə bağlı bir açıqlama verir “...mən Çiçerin yoldaşın “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə qarşı rəftarına təəccüb etmək istərdim. “Molla Nəsrəddin” ən bitərəf bir məcmuədir. Bu məcmuə həyata gəlmiş gündən etibarən 20 ildən bəri İran feodallarına, İran mütləqiyyətinə qarşı mübarizə aparır... Şura hökuməti zamanında isə bu məcmuədə İran fiodallarının yaramaz qaydalarına qarşı əhəmiyyətsiz bir məqalə görünər-görünməz Çiçerin yoldaş deyir ki, bu bizim İranla dostluğumuzu pozmaqdır. Buna yol vermək olmaz. Bu yaramaz”.²³

Azərbaycan rəhbərliyinin “Molla Nəsrəddin” jurnalına münasibətdə öz mövqeyi olması və bu mövqeyi Mərkəz qarşısında belə qətiyyətlə müdafiə etməsi 20-ci illərin ortalarında ictimai mühitdə hələ kifayət qədər müstəqillik və cəsarətin olduğunu göstərirdi. Təsadüfi deyil ki, Cəlil Məmmədquluzadə özü də bu məsələyə biganə qalmır. “Mətbuat bayramı, yaxud tacgüzarlıq” məqaləsində öz mövqeyini daha kəskin surətdə bildirir: “Bu məqalə Tehrana gedib çatan kimi yəqin ki, yenə Şah həzrətləri yarışacaq moskvanın yaxasından. Lakin əbəs yerə. Səbəbi budur ki, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin Moskvaya heç bir dəxli yoxdur. “Molla Nəsrəddin”i nə Moskva yaradıbdır və nə də Şura hökuməti yaradıbdır. Bu, bitərəf vərəqdirdi ki, iyirmi iki il bundan qabaq Şahlar, sultanlar və krallar ilə söhbət eləməyə adətkarda olubdur”.²⁴

Göründüyü kimi, jurnalın İranla bağlı çıxışları nəinki beynəlxalq səviyyədə mübahisələr doğurması, həm də o dövr Azərbaycanın ictimai mühitində partiya orqanları və mətbuatın münasibətləri, C. Məmmədquluzadənin öz jurnalının Sovet cəmiyyətində rolunu qiymətləndirmək və s. bu kimi məsələləri araşdırmaq baxımından son dərəcə maraqlı material verirdi. Bütün bu məsələlərin jurnalın nəşri tarixinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərdə ümumiyyətlə işıqlandırılmaması isə, sözsüz ki, həmin dövr elmi araşdırmaların kommunist ideologiyasının sərt tələbləri çərçivəsində aparılması ilə izah olunmalıdır.

Yuxarıdakı məsələlərin istər N. Axundovun, istərsə də Sovet dövründə “Molla Nəsrəddin” jurnalının tarixinə müraciət etmiş digər müəlliflərin əsərlərində açıqlanmamasının bir səbəbi də, zənnimizcə, həmin hadisələrdə adları çəkilən Şəxslərin- Az.K(B)P MK katibləri Ə. Qarayev və R. Axundovun 1938-cu ildə Stalin repressiyalarının qurbanları olması ilə əlaqədardır. Hərçənd, N. Axundovun kitabı dərc olunan dövr və xüsusilə 60-80-ci illərdə bu adamların çoxu bəraət almışdı və həmin faktlar Qulam Məmmədlinin 1966-cı ildə nəşr olunmuş “Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi)” kitabında göstərilmişdir. Lakin repressiyalarla bağlı hər hansı faktlar, ta 90-cı illərə qədər Sovet elmində “arzuolunmaz” mövzu kimi qaldığından, tədqiqatçılar da bu məsələləri

işıqlandırmamağa üstünlük verirdilər. Nəriman Zeynalovun 1967-ci ildə yazdığı “Molla Nəsrəddin jurnalı Sovet hakimiyyəti illərində. 1922-1931” adlı dissertasiyası bu baxımdan dediklərimizə daha bir sübutdur. Bu əsər, ümumiyyətlə “Molla Nəsrəddin” jurnalının Sovet dövrü nəşrinə həsr edilmiş yeganə böyük tədqiqatdır. Çünki “Molla Nəsrəddin”lə bağlı yazılmış bütün iri həcmli əsərlərdə onun Sovet dövrü ya tədqiqatın bir hissəsini təşkil etmiş, ya da ümumiyyətlə tədqiq olunmamışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının Sovet dövrü Muxtar Qasimovun “Mübariz inqilabi-satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun ictimai-siyasi istiqamətləri (1906-1931)” adlı doktorluq dissertasiyasında müəyyən əksini tapmışdı. Müəllif Sovet dövrünə ayrıca fəsil həsr etmiş və bu dövrün daha geniş tədqiqata ehtiyacı olduğunu vurğulamışdı.²⁵ N. Zeynalovun jurnalın son 10 illik tarixini hərtərəfli və dərinlən öyrənmək imkanı daha geniş idi. Lakin, o dövrün əksər tədqiqatları kimi kifayət qədər böyük həcmə baxmayaraq bu dissertasiya da sırf təsvirçilik üslubunda yazılaraq jurnalın Sovet dövrü toxunduğu mövzuların və satirik ifadə üsullarının, gülüş formalarının təhlili ilə kifayətlənir. N. Axundov kimi, N. Zeynalov da “Molla Nəsrəddin”in mövzularını Sovet həyatı və kommunist ideologiyasının təbliği, köhnəliyin, kapitalizm qalıqlarının tənqidi və beynəlxalq irticanın ifşası²⁶ istiqamətlərində ümümləşdirərək jurnal materiallarından geniş sitatlar gətirməklə “Molla Nəsrəddin”in bu vəzifələrin öhdəsindən məharətlə gəldiyini sübut edir və belə bir nəticəyə gəlir ki, jurnal “bitərəf olsa da partiyanın tədbirlərində, sosializm quruculuğunda fəal iştirak edir”.²⁷

Həqiqətən, “Molla Nəsrəddin” 20-ci illər Sovet hökumətinin həyata keçirdiyi iqtisadi, sosial və mədəni tədbirləri geniş işıqlandırılmış, din və xürafata qarşı ənənəvi mübarizəsini davam etdirmiş, mühüm beynəlxalq hadisələrə öz münasibətini bildirmişdir. Lakin jurnal həmin dövr üçün çox mühüm problemlərin – yeni iqtisadi siyasətə keçid, ərzaq vergisi, neft sənayesinin və nəqliyyatın yeni əsaslarla qurulması, kənddə kollektivləşmə, kooperasiyanın yaranması, yeni əlifbanın qəbulu və mədəniyyət-maarif sahəsində görülən tədbirlərin reallaşmasında meydana çıxan nöqsan və ziddiyyətləri heç də sadəcə sadalamaqla kifayətlənməmiş, əksinə kifayət qədər, ciddi şəkildə qoymuş və özünəməxsus kinayə ilə tənqid etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan neftinin taleyi, ərzaq verçisinin sadə camaatın, xüsusilə kəndlilərin son var-yoxunu da əlindən alması, Azərbaycan idarələrində rus dilinin hakim olması, bürokratçılığın Sovet idarə sisteminin əsasına çevrilməsi, partiya sıralarında aparılan təmizləmə siyasətinin nöqsanları və s. kimi son dərəcə aktual məsələləri istər felyeton, istər karikaturalarında açıb göstərməsi jurnalın yeni quruluşun eyiblərini yaxşı gördüyü və cəsarətlə göstərdiyinə sübut idi. Jurnalın karikaturaları özlüyündə “Molla Nəsrəddin”in ümumiyyətlə Azərbaycanın taleyi və ölkədə sosializm quruculuğu prosesində baş verən dəyişiklikləri izləmək baxımından tədqiqat üçün son dərəcə geniş və məzmunlu material verir. Bu baxımdan “Molla Nəsrəddin”in hələ 1922-ci il 7-ci nömrəsində dərc edilmiş “Təzminat məsələsi” adlı karikaturası çox səciyyəvidir. İlk baxışda

Türkiyədə Mustafa Kamal hərəkatına münasibətlə çəkilmiş bu karikaturada “xaricilərin” (oxu rusların) imalə etdiyi azərbaycanlı əli silahlı Mustafa Kəmal deyir: “Siz də silahı əlinizdən yerə qoyub inqilab etməsəydiniz, sizi də əziz qonaqlar imalə edəcəkdilər”.

Şübhəsiz ki, “Molla Nəsrəddin” inqilabdan əvvəlki illərdə olduğu kimi Sovet dövründə də ifşa və tənqid etmək istədiyi bütün məsələləri açıq şəkildə deyə bilmir və yenə də özünəməxsus “Ezop” dilinə müraciət etməli olurdu. Bu baxımdan “Molla Nəsrəddin”in Sovet dövrü nəşrləri tədqiqatçılar üçün geniş material verir. Lakin “Molla Nəsrəddin”in çar senzurasını aldatmaq və istədiyini üstüörtülü şəkildə demək bacarığı, jurnalın bu məqsədlə istifadə etdiyi forma və üsullar çox geniş və ətraflı tədqiq edilsə də, Sovet dövrü nəşrlərinə dair bu məsələyə nəinki ümumiyyətlə toxunulmur, əksinə artıq Ezop dilinə ehtiyac qalmadığı, jurnalın hər sözü açıq demək imkanı olduğu kimi yanlış mülahizələr söylənilir.

Aydındır ki, kommunist ideologiyası və marksist-leninçi metodologiyanın ehkəmləşdirilmiş tələbləri çərçivəsində tədqiqat aparmalı olan Sovet tədqiqatçısından, sözün əsl mənasında Azərbaycanda sosializm quruculuğunun ilk onilliyinin aynası rolunu oynamış bir jurnal haqda tam obyektiv tədqiqat tələb etmək mənasız olardı, çünki əks təqdirdə həmin əsərin ümumiyyətlə nəşr olunması mümkün deyildi. Bu baxımdan “Molla Nəsrəddin” jurnalına həsr olunmuş bütün tədqiqatlarda jurnalın bağlanma səbəblərinin ümumiyyətlə araşdırılmaması və ən yaxşı halda isə, bu barədə mövcud quru faktların sadalanması ilə kifayətlənmək həmin dövr tədqiqatçılarının öz imkanlarında nə qədər məhdud olduqlarını göstərir.

N. Zeynalov öz tədqiqatlarında “Molla Nəsrəddin”in nəşrinin dayandırılması səbəbi kimi 1929-cü ildən etibarən jurnal ətrafında yaranan müzakirələri nümunə gətirir və “30-cu illərin əvvəllərində satiranın rolunu dərk etməyə bir neçə nəfərin yanlış mövqeyi nəticəsində” jurnalın fəaliyyətinə son qoyulduğunu iddia edir.²⁸

Həqiqətən həmin dövr “Molla Nəsrəddin”in nüfuzunun aşağı düşməsi, abunəçilərin azalması, jurnal ətrafında fəhlə-kəndli müxbirlərin toplanmaması və onun “bir neçə nəfər tərəfindən inhisar edilməsi”²⁹, jurnalın yeni mühitin tələblərinə cavab verməməsi kimi konkret iradlardan tutmuş Sovet dövründə ümumiyyətlə satiranın əhəmiyyətinin azalmasına kimi ümumi mülahizələr yürüdüldü. Lakin məşhur bir jurnalın bir neçə cavan tənqidçinin mətbuatda çıxışı nəticəsində bağlandığına inanmaq böyük sadələvhlük olardı. Bu məsələ ilə bağlı gətirilən arqumentlər də əsaslı görünür. Belə ki, ən mühüm arqument-jurnalın abunəçilərinin sayının xeyli azalması səbəbini C. Məmmədquluzadə özü izah etmişdi ki, bu da jurnalın 1927-ci ildən yeni, latın əlifbası ilə çıxmağa başladıqdan sonra oxucuların azalması və bunun da jurnalın tirajına mənfi təsir göstərməsi idi.³⁰ Jurnalın nüfuzunun aşağı düşməsinin bir səbəbi də onun 1931-ci ildən jurnalın nəşrində yaranan dəyişikliklərlə bağlı idi. Belə ki, 1931-ci ildə jurnalın iki nömrəsi çıxdıqdan sonra onun istiqamətini yalnız din və xürafata qarşı mübarizə ilə məhdudlaşdırmaq, həmçinin adını dəyişib “Allahsız”

qoymaq barədə fikirlər yürüdülməyə başlanır. Cəlil Məmmədquluzadə özü Azərbaycan KP MK katiblərinə yazdığı məktubda “Allahsız” adlandırılmasına etirazını bildirir və xahiş edir ki, onu keçmiş xidmətlərini nəzərə alıb jurnalın davamına icazə verilsin.³¹

Görünür C. Məmmədquluzadənin xahişi əvvəlcə qismən nəzərə alınır. Çünki 1931-ci ilin avqust ayında jurnal hələ “Molla Nəsrəddin” adı ilə yeni formada, başqa heyəti təhririyyə tərəfindən “Azərbaycan Mübariz Allahsızlar İttifaqının Mərkəzi və Bakı Şurasının orqanı” kimi çıxır. Həmişə “bitərəf” olmuş jurnalın artıq digər Sovet mətbuat orqanları kimi “Siyasi, ictimai, ədəbi, allahsız məcmuə” olduğu göstərilir.

Lakin cəmi bir nömrədən sonra jurnalın adı da dəyişilərək “Allahsız” adı ilə daha 6 nömrə buraxılır. 1933-cü ildə isə cəmi 3 nömrə çıxdıqdan sonra “Allahsız” jurnalının da nəşri dayandırılır.

Bir sıra tədqiqatçılar isə “Molla Nəsrəddin” jurnalının Sovet dövründə öz aktuallığını itirdiyini, eləcə də Sabir kimi jurnala ruh verən müəlliflərin olmamasını misal gətirirlər.

Abdulla Şaiqin 1927-ci ildə Maarif işçisi jurnalında yazdığı “Ədəbiyyatımız haqqında” məqaləsi səciyyəvi bir misaldır... O məcmuənin ruhu, Şübhəsiz, Mirzə ələkbər Sabir idi; nasıl ki, Sabirin ruhu məcmuədən ayrıldığı zamanı gündən-günə sönməyə, ölməyə məhkum oldu.³² Müasir tədqiqatçıların bir qismi də bu məsələyə oxşar münasibətdədirlər.

“Bütün bunlar, bir tərəfdən, “Molla Nəsrəddin”in üslubuna səthi yanaşmaqdan irəli gəlirdisə, digər tərəfdən də, jurnalın o dövrdə əvvəlki forma və üslubda həqiqətən bəzi tələblərə cavab bilməməsi ilə bağlı idi. Molla öz işini görüb qurtarmışdı”.³³

N. Zeynalov öz tədqiqatında “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri dayandırıldıqdan sonra düz 20 il Azərbaycanda xüsusi satira orqanı olmadığını qeyd edir³⁴, lakin bunun səbəblərini açıqlamır. Əslində, bu son dərəcə diqqətəlayiq olan fakt bilavasitə “Molla Nəsrəddin” jurnalının bağlanması gətirib çıxaran səbəblərin məntiqi davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, milli faktorun, nisbi ictimai və siyasi müstəqilliyin, Şəxsi mövqelərin hələ öz əhəmiyyətini itirmədiyi 20-ci illərdə müqayisədə 30-cu illərin əvvəlləri artıq totalitar-repressiv rejimin güc topladığı, həmin onilliyin sonunda isə öz yüksək zirvəsinə çatdığı dövrüdür. Sovet dövləti tarixində bu gün “Stalinizm” kimi təcəssüm olunan həmin dövrdə son dərəcə fərdi satira və tənqid üslubuna malik olan “Molla Nəsrəddin” kimi jurnalın nəşrini davam etdirə biləcəyini təsəvvür etmək sadələşmə olardı.

“Avropa xalqlarının və Rusiyanın görkəmli satirikləri ilə yanaşı durmağa haqqı olan mütəfəkkir C.Məmmədquluzadənin qələmi ilə yüksək zirvəyə qaldırılan Azərbaycan ictimai satirasına - “Molla Nəsrəddin” satirasına 30-cu illərdə rast gəlmirik. Bu dövrdə kəskin və amansız satira əsasən mülayim yumorla əvəz olunur”.³⁵

Bu baxımdan C.Məmmədquluzadənin jurnalın nəşrə başlaması ilə bağlı yazdığı məşhur “Molla Nəsrəddin”i təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı”³⁶

kəlamının məntiqi sonluğu kimi “Molla Nəsrəddin”i zəmanə özü də öldürdü” ifadəsini acı bir həqiqət kimi qəbul etmək olar. Bu həqiqət hətta “stalinizm” Sovet dövləti tərəfindən rəsmən tənqid edildikdən sonra da Sovet Azərbaycanı tədqiqatçıları tərəfindən uzun illər etiraf edilmir ki, bunun da səbəbi Stalinizmi doğuran siyasi-ideoloji faktorların heç də ortadan getməməsi idi. Təsadüfi deyil ki, 70-80-ci illərdə C. Məmmədquluzadənin ədəbi fəaliyyəti və onun jurnalının tarixinə həsr olunan tədqiqat əsərləri istər say, istər təhlil baxımından yüksək səviyyədə yazılısalar da, tarixi həqiqəti açmaq baxımından əvvəlki dövr tədqiqatlarından o qədər də fərqlənmirlər. Zənnimcə, məhz bu səbəbdən, yəni həqiqəti demək imkanının məhdudluğu ucundan ən ciddi tədqiqatçılar “Molla Nəsrəddin”in Sovet dövrü tarixini ümumiyyətlə tədqiqat obyektinə kimi seçmirlər. Bu baxımdan Əziz Mirəhmədovun çox zəngin ədəbi-tarixi məxəzlər əsasında yazılmış “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” monoqrafiyası³⁷ çox səciyyəvidir.

C. Məmmədquluzadənin yetişdiyi demokratik maarifçilik və mütərəqqi xalqçılıq meylləri mühitinin geniş təhlilini verən müəllif bolşevizm ideyalarının “Molla Nəsrəddin” jurnalına təsiri, molla-nəsrəddinçilərin birinci rus inqilabı zamanı və sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda gedən ideoloji mübarizələrdə yolu və xidməti məsələlərini ətraflı tədqiq etsə də, həmin bolşevik hökuməti dövründə jurnalın fəaliyyətini araşdırmır.

Bu, cəhətdən 20-ci illərdən başlayaraq C. Məmmədquluzadənin istər ədəbi-jurnalistik fəaliyyəti, istərsə də “Molla Nəsrəddin” jurnalının tarixi ilə bağlı yazılmış bütün tədqiqat əsərləri jurnalın nəşri mərhələləri baxımından müqayisə edilərsə, jurnalın Sovet dövrünə həsr edilmiş tədqiqatların bu ümumi ədəbiyyatın heç onda birini də təşkil etmədiyi aydın olar.

Sovet hakimiyyəti illərində düz on il jurnalın bütün əvvəlki dövrlərə nisbətən çox ardıcıl çıxdığı (yəni ildə 52 nömrə) və Sovet Azərbaycanı tarixində ən ziddiyyətli hadisələrlə zəngin və maraqlı və xüsusilə az tədqiq edilmiş 20-ci illərin ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsini əks etdirdiyi nəzərə alınarsa, Azərbaycan tədqiqatçılarının jurnalın bu tarixi dövrə olan “diqqətsizliyinin” yuxarıda göstərilən səbəblərdən nə qədər asılı olduğu aydınlaşar. Təsadüfi deyil ki, Mirzə Cəlilinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş monoqrafiyalarda artıq Sovet dövrü haqda danışmaq qeyri-mümkün olduğu hallarda müəlliflər “Molla Nəsrəddin”in 20-ci illər ən məşhur felyetonlarının satira gücünü yumşaltmaq, tənqid hədəflərinin mahiyyətinə dərinlən varmamaqla, jurnalın əsasən din və xürafat əleyhinə mübarizəsi və beynəlxalq imperializmin ifşası xəttini ön plana çəkirlər. Bu növ tədqiqatlar arasında müəlliflər qrupu tərəfindən 1974-cü ildə nəşr olunmuş “Cəlil Məmmədquluzadə. Həyat və yaradıcılığı” kitabında Nadir Vəlixanovun C. Məmmədquluzadənin Sovet dövrü publisistikasına həsr edilmiş məqaləsi diqqətəlayiqdir. Müəllif ilk dəfə olaraq C. Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin”də çıxan ən xarakterik felyetonlarını – “Şura” (1922, №1), “Ölümsatan” (1923, №38), “Böhtan” (1926, №15), “Xoşbəxt əksinqilabçılar” (1928, №24) və s. təhlil edərək onların geniş mövzu dairəsini, müxtəlif tənqid hədəflərini qeyd etmiş və

belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, inqilabdan əvvəlki çıxışları ilə müqayisədə C.Məmmədquluzadənin Sovet dövrü publisistikasında “nikbin pafos” qabarıq nəzərə çarpır və bu cəhət onu “sosializm quruluşunun keşiyində dayanan sovet satirasının novatorluğu ilə təmasda olduğunu nümayiş etdirir”.³⁸ Müəllifin fikrincə “Molla Nəsrəddin” 20-ci illərdə Azərbaycan xalqının ictimai həyatında baş vermiş dəyişikliklərin bir sıra mühüm cəhətlərini öz səhifələrində əks etdimiş, ölkənin ictimai-mədəni inkişafına maneə törədən amilləri ilk dəfə ifşa edənlərdən biri olmuşdur. Məhz bu baxımdan müəllif C.Məmmədquluzadəni “Sovet felyetonunun bayraqdarlarından”³⁹ sayır. N.Vəlixanov C.Məmmədquluzadənin “qabaqcıl sovet publisisti kimi ictimai həyatın sosialistcəsinə yenidən qurulması uğrunda gedən ümumxalq mübarizəsinə köməyinə, onun dünya görüşünün ... sovet məfkurəsi, dövrün qarşıya qoyduğu həyati məsələlərlə sıx əlaqədə olmasına”⁴⁰ dair öz mülahizələrini “Molla Nəsrəddin”in felyetonlarından nümunələr gətirməklə əsaslandırmağa çalışır və çox vaxt buna nail olur. Lakin maraqlı mülahizə və ümumiləşdirmələrinə baxmayaraq N.Vəlixanovun tədqiqatı da birtərəfli və tamamlanmamış xarakter daşıyır. Belə ki, 20-ci illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalına dair söylənən tənqidi fikirləri və münasibəti o dövrün “vulqar sosiologiyası” ilə izah edən müəllif tarixdə yeni bir yaradıcılıq metodunun – sosializm realizminin inkişafına zəmin yaratmış⁴¹ bu jurnalın və onun redaktorunun ömrünün son illərində dərin mənəvi böhran və gərginlik keçirməsinin nəinki səbəblərini açmır, bu barədə xatırlamağı belə lazım bilmir.

Firudin Hüseynov “Adi əhvalatlarla böyük həqiqətlər” əsərində bir sıra sələfləri kimi “Molla Nəsrəddin”in Sovet dövrünü əsasən C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığı əsasında təhlil etmiş, “Ziyalı surətləri”, “Balacalar və saqqallı uşaqlar”, “Qaytara bilmədilər” mövzuları ətrafında öz mülahizələrini təqdim etməyə çalışmışdır.⁴²

Ümumiyyətlə, C. Məmmədquluzadənin həyatının son 3-4 ili uzun müddət Azərbaycan Sovet ədəbiyyatşünaslığında arzuolunmaz mövzu sayılmış, bu barədə danışmaq C. Məmmədquluzadəyə verilən yüksək qiymət və təriflərlə uyğun gəlməmişdir. 80-cı illərdə Sovet cəmiyyətində ideya-mənəvi əhvali-ruhiyyənin dəyişməyə başladığı dövrlərdə jurnalist və tədqiqatçısı Qulam Məmmədlinin “Molla Nəsrəddin” səlnaməsində (Bakı, Gənclik, 1984) həmin mövzu işıqlandırılmış, bir sıra faktlar açıqlanmışdır.⁴³ Yazıçı və publisist Anar da “Anlamaq dərdi” əsəsində C. Məmmədquluzadənin “ömrünün son illərində təqiblər, anlaşılmazlıq şəraitində” yaşayıb-yaratdığını qeyd etmişdir.⁴⁴

Lakin C. Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalının Sovet dövrü haqda obyektiv və düzgün danışmaq üçün geniş imkanlar yalnız 90-cı illərdə, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə edəndən, kommunist ideologiyası siyasi səhnədən gedəndən sonra yaranmışdır. Azərbaycan mətbuatının tanınmış tədqiqatçısı Şirməmməd Hüseynov “Molla Nəsrəddin” jurnalının 90 illiyi ərəfəsində jurnalın bir şəkildə müraciət edir. O, “Molla Nəsrəddin” felyetonlarını və jurnalda gedən ayrı-ayrı materiallardan

parçalar dərc edərək C. Məmmədquluzadəni düşündürən və ağrıdan nöoqsanların hələ də aradan getmədiyini, bununla da “Molla Nəsrəddin” jurnalının hələ də tarixə dönməyərək öz aktuallığını və əbədi dəyərini saxladığını göstərir. Məsələn, bax.⁴⁵

C. Məmmədquluzadə və onun jurnalının Sovet dövrünə olan maraq 90-cı illərdə daha bir neçə qəzet məqalələrində öz əksini tapır.⁴⁶ Həmin mövzu İsa Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə. Mühiti və müasirləri” monoqrafiyasında daha ətraflı Şərh olunur. 1997-ci ildə nəşr edilmiş bu kitabda “Molla Nəsrəddin” jurnalının Sovet dövrü nəşri, daha çox C. Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin fonunda işıqlandırılır. Sovet dövrünü Mirzə Cəlilin “Həyat və mübarizəsinin yekunu, dramatik finali”⁴⁷ adlandıran müəllif həmin dövrün heç də birmənalı olmadığını qeyd edir və C. Məmmədquluzadənin o dövr Azərbaycan ictimai-ədəbi mühitindəki fəaliyyətini iki mərhələyə ayırır: ümid və inam dövrü (1921-1928) və Şübhə və sarsıntı mərhələsi (1929-1932). Birinci mərhələdə C. Məmmədquluzadənin Azərbaycan ictimai-mədəni həyatında fəal iştirak etdiyini və Azərbaycan Sovet hökuməti tərəfindən hər cür müdafiə olunduğunu və qiymətləndirildiyini faktlarla sadalayan müəllif “bütün bunlarla C. Məmmədquluzadənin öz ictimai fəaliyyəti və bədii yaradıcılığının zirvəsinə qalxdığını”⁴⁸ qeyd edir. Lakin “ictimai xadim kimi nüfuz qazanması və ədəbi istedadının parlamasına” baxmayaraq C. Məmmədquluzadənin “ciddi mənəvi rahatlıq tapmamasının” səbəbini araşdırarkən I.Həbibbəyli haqlı olaraq ilk dəfə dövrün özündən gələn amilləri nəzərdən keçirir: 20-ci illərin əvvəllərində “hələlik özünün ciddi mürəkkəb problemlərini həll etməklə məşğul olan yeni cəmiyyət Mirzə Cəlilin fəaliyyətinin bütün incəliklərinə lazımi diqqət yetirməyə imkan tapmamış...” gənc Sovet dövləti ictimai-siyasi cəhətdən bir qədər möhkəmləndikdən sonra isə... incəsənət məsələlərinə, məfkurə ideologiya cəbhəsinin nümayəndəsinə, ... yazıçı və yaradıcı ziyalıların fəaliyyətinə “zərrəbinlə” nəzər salmış, onların imkanlarından, bilik və bacarıqlarından istifadə etməklə yanaşı... “gündəlik nəzarət” da tətbiq olunmağa başlamışdır”.⁴⁹

I. Həbibbəyli 1929-1932-ci illər C. Məmmədquluzadənin həyatının ən mühüm məqamları, o cümlədən “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri, adının və istiqamətinin dəyişdirilməsi ilə bağlı faktları nəzərdən keçirərək bir sıra maraqlı arxiv sənədlərinə müraciət etmiş, jurnal və onun redaktoru barədə siyasi ittihamlar sayılacaq donos və gizli mətkublardan nümunələr gətirərək jurnalın bağlanması prosesini izləmişdir. Həmin faktlardan çıxış edərək I. Həbibbəyli əsl mübarizə silahı və xitabət kürsüsündən (yəni “Molla Nəsrəddin” jurnalından – S.R.H.I.) məhrum edilmiş C. Məmmədquluzadənin özünün də Stalin “repressiyalarının ilk qurbanlarından olduğu” fikri ilə razılaşır.⁵⁰

Qeydi edildiyi kimi, I.Həbibbəylinin bu monoqrafiyası bilavasitə “Molla Nəsrəddin” jurnalına deyil, C. Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunub. Odur ki, Sovet dövrünə ayrılmış kiçik bir fəsildə C. Məmmədquluzadəyə qarşı irəli sürülən – “Molla Nəsrəddin”dəki yazıların

“Sovet hakimiyyətinə və məsul yoldaşlara istehzadan yoğrulduğu”⁵¹ kimi ittihamların arxasında duran dərin məsələlər və həqiqətlər təbii ki, bu kitabda öz tam əksini tapmamış və toxunulmamış qalmışdır.

Beləliklə, məruzədən görüldüyü kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalının Sovet dövrü nəşri 70 il müddətində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu və ya digər səviyyədə öyrənilsə də məlum səbəblər üzündən ətraflı və obyektiv tədqiq edilməmişdir. Buna görə də yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuatı və ictimai fikri tarixində deyil, ümumən 20-ci illər Azərbaycan ictimai-siyasi tarixi və xüsusilə Sovet- kommunist ideologiyasının bir Şərqi ölkəsində bərqərar edilməsinin satirik inkası baxımından son dərəcə orijinal bir ədəbi-tarixi mənbə olan “Molla Nəsrəddin” jurnalının Sovet dövrü nəşrinin həmin mühitin tarixi reallıqları nəzərə alınmaqla geniş və hərtərəfli öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Jurnalı qaldırdığı bir çox problemlərin bu günkü Azərbaycan gerçəkliyi üçün də son dərəcə aktual olması isə belə tədqiqata marağı daha da artırır.

M Ə N B Ə L Ə R

1. Cəlil Məmmədquluzadə. Biblioqrafiya. 1866-1966. (Tərtib edən Fərman Bayramov), Bakı, 1966.
2. Əli Nazim. Cəlil Məmmədquluzadə və yaradıcılığı. – Cəlil Məmmədquluzadə. Məqalələr, xatirələr. Bakı, 1967; s. 37.
3. Yenə, orada: s. 69.
4. Yenə orada: s. 65.
5. Əli Nazim. “Seçilmiş əsərləri”, “Yazıçı”, Bakı, 1979; s. 189.
6. Yenə, orada: s. 56.
7. Əli Nazim. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı. – Cəlil Məmmədquluzadə. Məqalələr, xatirələr. Bakı, 1967; s. 66
8. Yenə orada: s. 66-67.
9. Yenə orada: s. 68.
10. Əli Nazim. “Seçilmiş əsərləri”, “Yazıçı”, Bakı, 1979, s. 119.
11. Yenə orada: s. 70.
12. Hənəfi Zeynallı “Seçilmiş əsərləri”, “Yazıçı”, Bakı, 1983; s. 268.
13. Q. Məmmədli, “Molla Nəsrəddin”, Bakı, 1984, s. 495.
14. Hənəfi Zeynallı “Seçilmiş əsərləri”, “Yazıçı”, Bakı, s. 270.
15. Yenə orada: s. 272.
16. Yenə orada: s. 272.
17. Mirzə İbrahimov. “Böyük demokrat”, Bakı, 1957, s. 163.
18. Yenə orada: s. 169.
19. Bax: M. Cəlil. Azərbaycanda ədəbi jurnallar, Bakı, 1947; Əziz Şərif. Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin), Bakı, 1947.
20. N. Axundov. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi. Bakı, 1959.
21. Hənəfi Zeynallı. “Seçilmiş əsərləri”, “Yazıçı”, Bakı, 1983; s. 271.
22. Bax: Q. Məmmədli. Molla Nəsrəddin. (C.Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin Salnaməsi). Bakı, 1966, s. 479.
23. Yenə orada.
24. Molla Nəsrəddin, 5 may 1927-ci il, №19.
25. Muxtar Qasımov “Mübariz inqilabi-satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun ictimai –siyasi istiqamətləri (1906-1931). Doktorluq dissertasiyası, 1966 (avtoreferat 1965).

26. N. Zeynalov "Molla Nəsrəddin" jurnalı Sovet hakimiyyəti illərində. 1922-1931. Bakı, 1967 (Namizədlik dissertasiyası).
27. Yenə orada: s. 267.
28. Yenə orada: s. 310.
29. Bax: I. Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə. Mühiti və müasirləri. Bakı, 1997, s. 397-400.
30. Cəlil Məmmədquluzadə. Məqalələr, xatirələr, Bakı, 1967, s. 447.
31. Molla Nəsrəddin... Salnamə, s. 539.
32. Q. Məmmədli. Molla Nəsrəddin. Bakı, 1984; s. 456.
33. Q. Ş. Kazımov. "Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları", "Maarif", Bakı, 1987, s. 31.
34. N. Zeynalov. "Molla Nəsrəddin" jurnalı Sovet hakimiyyəti illərində (1922-1931). Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1967, s. 220.
35. Q. Ş. Kazımov. "Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları". "Maarif", Bakı, 1967, s. 31.
36. C. Məmmədquluzadə. Xatiratım. Əsərləri, 3-cü cild, s. 673.
37. Ə. Mirəhmədov. Azərbaycan "Molla Nəsrəddini", Bakı, 1980.
38. Cəlil Məmmədquluzadə. Həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1974, s. 184.
39. Yenə orada: s. 185.
40. Yenə orada: s. 204.
41. Yenə orada.
42. F. Hüseynov "Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər"; Gənclik, Bakı, 1977, s. 150-183.
43. Q. Məmmədli. Molla Nəsrəddin. Bakı, 1984, s. 400-511.
44. Anar. Anlamaq dərdi. Bax: Dünya bir pəncərədir. Bakı, 1986, s. 252.
45. Ş. Hüseynov. Mirzə Cəlil Şura quruluşunu alqışlayırdımı? "Müxalifət", 9 oktyabr 1996.
46. R. Əliyev. Cəlil Məmmədquluzadə və Sovet hakimiyyəti. "Açıq söz", 9 dekabr 1994-cü il; B. Əhmədov. "Molla Nəsrəddin" niyə bağlandı?. "Ədəbiyyat qəzeti", 1 fevral 1991-ci il.
47. İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə. Mühiti və müasirləri. Bakı, 1997, s. 384.
48. Yenə orada: s. 392.
49. Yenə orada: s. 385.
50. Yenə orada: s. 402.
51. Yenə orada: s. 401.

S u m m a r y

SOVIET PERIOD STUDY OF THE JOURNAL OF "MOLLA NASRADDIN"

Solmaz RUSTAMOVA - TOHIDI

Hamlet ISAXANLI

(Khazar University, Azerbaijan)

The journal of *Molla Nasraddin* plays a significant role in press history of Azerbaijan and the Muslim East. This journal was not a sheer publication, but it put the foundation of the whole progressive social-literary division. Being characterized as realism for its significance, this independent and original division was called *Mollanasraddinism* and had great repercussion in the whole Muslim East in the first quarter of the XX century. It is no mere chance that from the very first days of its

publication (1906) the journal drew attention of intelligentsia and scholars of the period. Such outstanding representatives of Azerbaijani intelligentsia and journalism as A. Huseynzade, U. Hajibayov, F. Kocharli and many others spoke of the objectives, style, and the language of the journal positively.

Fundamental studies of *Molla Nasraddin* began during the Soviet period. Both the literary activity of Jalil Mammadquluzade (editor of the journal) and the publication history of the journal were among the most studied themes in Azerbaijani literary studies. According to the bibliography published in honor of Jalil Mammadquluzade's 100th anniversary, by 1966 more than 1000 books and articles were devoted to this theme in Azerbaijan.

It is noted that in the first decades of its research in Azerbaijani literary criticism, the publication history of *Molla Nasraddin* was not studied independently. It was studied as a constituent part of Jalil Mammadquluzade's literary activity. And the journal was mostly considered from Jalil Mammadquluzade's social-political, atheist and literary views but not from the perspective of its role in the Azerbaijani social thought and history of press. In 1920s, the supporters of so-called "proletarian culturalism" and "vulgar socialism" trends in Azerbaijan, perverting the universal values, accepted only the proletarian culture. Accordingly, Jalil Mammadquluzade's literary activity was analyzed from two aspects: On the one hand, he was considered and accepted "as a friend of workers and peasants", on the other hand, his pre-revolution works, especially his plays were criticized unjustly and groundlessly.

Having analyzed Soviet period study of *Molla Nasraddin*, authors of the article, Hamlet Isaxanli and Solmaz Tohidi-Rustamova assert that although *Molla Nasraddin* has been studied for 70 years during the Soviet period, it has not been explored in detail and objectively because of the Soviet ideology. That is why there is a great need to study *Molla Nasraddin* comprehensively and objectively, taking into consideration all historical factors.